

makers, die op ambachtelijke wijze uurwerken wrochttten uit hout en metaal. En door noest gegevens te verzamelen en te ordenen ontstaan patronen die een veel minder hoogdravend verhaal over het belang van uurwerken vertellen. Toch blijft de cruciale vraag niet eenduidig te beantwoorden: waarom wil iemand precies weten hoe laat het is?

Bij de eerste klokken, primitieve gevaartes die in torens werden aangebracht, was van exactheid nog geen sprake. In de veertiende eeuw hadden ze nog geen wijzerplaat die het de koopman mogelijk maakte de tijd af te lezen, en later hadden ze maar één wijzer. Aangezien de duur van de uren tot in de vijftiende eeuw varieerde met de seizoenen moesten de klokken bovendien dagelijks bijgesteld worden om enigszins gelijk te blijven lopen met de tijd zoals die door de stedelingen aan de voet van de toren beleefd werd. De klokslagen en later de wijzerplaat maakten een zekere synchronisatie van werkzaamheden mogelijk, maar, zo merkt de auteur relativerend op, dat gold eigenlijk alleen op en rond de markt, de plaats waar je het uurwerk in het algemeen het best kon horen.

In kleinere steden was de behoefte aan synchronisatie wellicht geringer, en bovendien maakten de hoge kosten een investering onverantwoord. Het duurde tot in de achttiende eeuw voor er torenklokken kwamen — en waarom er toen wel behoefte aan ontstond blijft enigszins vaag. Even vaag blijft de baaierd aan redenen waarom dorpen al dan niet een klok verwierven. Er zijn economische redenen aan te voeren: in bepaalde gebieden waren veel klokkenmakers gevestigd, en kennelijk schiep aanbod hier vraag. Eenvoudig te verklaren was de afwezigheid van een klok in langgerekte straatdorpen, daar was een centrale klok zinloos. Ten derde kan er sprake zijn van vertekening door lacunes in de bronnen. Ten vierde, constateert de auteur vrolijk, is er geen enkele logische verklaring te vinden voor het ontbreken van openbare uurwerken in de Roerstreek. Met alle voorbehouden die zijn betoogtrant kenmerken mag de auteur dan ook concluderen dat maatschappelijke behoefte alleen geen afdoende verklaring biedt voor de aanwezigheid van torenuurwerken.

Pas in de zeventiende eeuw verschenen in Limburg de huisuurwerken, mogelijk gemaakt door technische vernieuwingen. Aan het eind van de eeuw ontstond een typisch Limburgse klok, een staande klok die als een simpel subgenre van de Zuid-Nederlandse klok geldt. Hij was bedoeld voor de lage middenklassen, en dus, zo meent de auteur, minder aan mode onderhevig dan meer op de elite gerichte productie elders. De klok had een belangrijke rol in het huishouden, en stond midden in de woon- en slaapkeuken, goed zichtbaar door zijn forse hoogte. Eerder dan stedelingen (die immers vaker een torenuurwerk in de buurt hadden) kochten de boeren deze klokken, die dan ook deels op ditzelfde platteland vervaardigd werden, in het algemeen door ambachtslieden die de klokkenmakerij naast een ander beroep beoefenden. Aangezien er wel gegevens zijn over wie klokken produceerden, maar nauwelijks over de omvang van de productie is het misschien meer dan de auteur meent nog maar de vraag of de productie op het platteland werkelijk hoger lag dan in de steden.

In een slotbeschouwing vat de auteur zijn conclusies samen, en benadrukt hij nogmaals de beperkte rol van openbare tijdmeting. Klokken zijn bij Mestrom geen motor van de Westerse expansie, ze dienen wijselijk een beperkt doel: zien hoe laat het is.

F. J. Kossmann

R. Aerts, H. te Velde, ed., *De stijl van de burger. Over Nederlandse burgerlijke cultuur vanaf de Middeleeuwen* (Kampen: Kok Agora, 1998, 304 blz., f49,90, ISBN 90 391 0745 9).

'Er is ter wereld niet iets onmenselijkere dan een burger te zijn, en van alle de burgerijen is die

van Holland nog de onmenselijkste', schreef Jacob Israël de Haan al aan het begin van deze eeuw. Niet heel veel later meende Huizinga, dat alle Nederlanders burgers waren in het diepst van hun gedachten. Geen wonder dat De Haan moest noteren hoe hij 'dit land zuiverweg gehaat' had.

Dit boek is het resultaat van een lezingencyclus aan de Rijksuniversiteit Groningen, waar men Huizinga graag serieus neemt en zich niet zonder reden afvroeg, waarom er in Nederland zo weinig over de burgerij geschreven werd door historici. Uitdrukkelijk worden de elf verzamelde opstellen, die ons van de Middeleeuwen tot de Provo's voeren, gepresenteerd als aanzetten voor een beschrijving van dit merkwaardig fenomeen, het Nederlands burgerdom.

Het zijn stuk voor stuk solide werkstukken geworden, waarin het perspectief allengs verschuift van de formele kanten van het burgerschap, via het negentiende-eeuwse *Bürgertum*, naar de kritikasters van de burgerij van het *fin-de-siècle* en de twintigste eeuw. Aanvankelijk was 'burger' vanzelfsprekend een exclusief stedelijk fenomeen, een exponent van het stedelijk gemeenschapsbesef om preciezer te zijn. In haar bijdrage over het Haarlemse burgerschap legt Gabriëlle Dorren daar sterk de nadruk op. Ook Catrien Santing, die in kritische zin de opvattingen van Herman Pleij over burgerliteratuur bespreekt, komt uiteindelijk op die stedelijke gemeenschap uit.

In de achttiende eeuw echter, gaven de 'klassiek republikeinen', zoals bijvoorbeeld Lieven de Beaufort en later natuurlijk sommige Patriotse ideologen, burgerschap een meer universele inhoud. De burgers waren, althans potentieel, alle ingezetenen. Hun identiteit was, zo stelt Wyger Velema uitdrukkelijk, primair een politieke, maar die politieke identiteit leidde ook tot (Verlichte) gedragsvoorschriften.

Tot zover kan men een duidelijke lijn in de ontwikkeling ontwaren, zelfs al wordt de lezer in het ongewisse gelaten over hoe dat republikeins burgerschap van Velema zich nu wel precies tot het stedelijke van Dorren verhiel. Maar in de negentiende eeuw neemt het verhaal een heel andere wending. Huiselijkheid en deftigheid worden nieuwe trefwoorden. Ze lijken een breuk te markeren met de voorgaande periode. Josine Blok, wier bijdrage over het ontstaan van een nieuw sekseverschil het analytisch scharnierstuk vormt van dit boek, stelt zich met zoveel woorden de vraag wat er nu veranderd was sedert de achttiende eeuw en hoe die veranderingen vorm gekregen hadden. Daarbij concentreert zij zich op de verhouding tussen vrouwen en arbeid. In de negentiende eeuw eiste het burgerlijk standsbesef, dat vrouwen zich beperkten tot wat wij tegenwoordig zorgtaken noemen. Onder geen beding mochten zij betaalde arbeid verrichten. Volgens Blok was dit historisch gezien een nieuw fenomeen, met verstrekkende consequenties. Economisch werden (gehuwde) vrouwen nog meer dan voorheen afhankelijk van hun echtgenoten, politiek kreeg burgerschap een uitdrukkelijk mannelijke inhoud. Deze ontwikkelingen hielden direct verband met de opkomst van het huiselijkheidsideaal dat volledige inzet vereiste van de vrouw-des-huizes. Vrouwen kregen een kerntaak bij de vormgeving van de burgerlijke deftigheid. Deze rolverdeling werd ideologisch geschraagd door vertogen over de natuurlijke lotsbestemming van de geslachten.

Veel van wat hier wordt gezegd, klinkt overtuigend, maar zodra er voorbeelden bij aangedragen worden, bekruipt mij toch weer aanzienlijke twijfel. Blok verhaalt van weduwen die snel een jonge meesterknecht huwen, om zo het bedrijf te kunnen voortzetten. Maar dergelijke voorbeelden zijn ook legio te vinden in de zeventiende en achttiende eeuw. Is de uitsluiting van vrouwen uit de 'officiële' economie werkelijk een negentiende-eeuws fenomeen? De geschiedenis van het Nederlandse gildenwezen suggereert iets anders.

Het boek wordt besloten door een poging van auteur Remieg Aerts om de hoofdstukken met elkaar te verbinden. Dat wordt steeds ingewikkelder naarmate de tijd vordert. De bijdragen

van Yme Kuiper over het Haagse milieu van Couperus' *Boeken der kleine zielen* en van Wessel Krul over de jaren zestig werden eigenlijk voor een andere gelegenheid geconcipieerd. De verburgerlijking van de arbeidersbeweging waarover Homme Wedman bericht, is interessant maar hier eigenlijk minder terzake. Aerts moet dan ook appels en peren met elkaar vergelijken. Als dit boek ons immers iets leert, dan is het dat er over 'Nederlandse burgerlijke cultuur' in algemene zin weinig zinnigs te zeggen valt. Het begrip is er gewoonweg veel te vaag voor. Juist Huizinga's bewering dat eigenlijk alle Nederlanders burgers zijn, blijkt bij nader inzien een ongeschikt uitgangspunt te zijn. Stadsburgers uit de Middeleeuwen, Jacob Cats in de zeventiende eeuw, de patriotten uit de achttiende en Eline Vere in de negentiende eeuw hebben hooguit een volkskarakter gemeenschappelijk. Nederlandse burgerlijke cultuur is klaarblijkelijk geen sociaal-culturele geschiedenis van één bepaalde klasse. Dat maakt de afzonderlijke opstellen in dit boek niet vruchteloos. Integendeel. De som is echter in dit geval minder dan de afzonderlijke delen.

Maarten Prak

F. van der Pol, M. Smit, ed., *De susteren van Sanct-Agnietenhuus. De geschiedenis, materiële cultuur en spiritualiteit van het Kamper Agnietenconvent* (Publicaties van de IJsselacademie C; Kampen: IJsselacademie 1997, 208 blz., f44,95, ISBN 90 6697 088 X).

Of de '20ste-eeuwse lezer' uit dit boek 'kan ... opmaken dat de mensen uit de Middeleeuwen, ondanks grote verschillen in cultuur en spiritualiteit, veel met ons gemeen hebben', zoals de samenstellers van deze bundel in hun voorwoord wensen, valt te betwijfelen. Het boek is eenvoudigweg een degelijke bundel artikelen over een bepaald klooster in Kampen, kennelijk verschenen naar aanleiding van opgravingen uit 1990 tot 1992. Al in 1902 waren sporen van het klooster aangetroffen, en toen in 1990 het terrein waar het gestaan had door sloop weer vrij kwam voor onderzoek, werd een uitgebreider opgraving mogelijk. Een fors deel van het boek (ruim 70 van de 200 bladzijden) is dan ook een weergave van de resultaten die de archeologen behaalden. Dit omvangrijke middenluik wordt voorafgegaan door een inleiding over de geschiedenis van het klooster en gevolgd door drie bijdragen over getijdenboeken die uit het Agnietenhuis stammen. Het boek vormde, zoals dat tegenwoordig gaat, de aanleiding voor een symposium waarvan de teksten op hun beurt weer gepubliceerd zullen worden, een aardige vorm van wonderbaarlijke vermenigvuldiging van boeken.

Wanneer het Agnietenklooster gesticht werd, is onbekend, een datum rond 1400 lijkt aanneemelijk. Ontstond het convent uit een gemeenschap van begijnen of zusters van het gemene leven, zoals Grooten veronderstelde in zijn studie over *Niet aan kloostergeloften en regel gebonden gemeenschappen van devote vrouwen te Kampen* (Utrecht, 1981)? M w. Van Vliet spreekt in haar bijdrage over de geschiedenis van het Agnietenconvent geen oordeel uit, maar constateert dat de eerste vermelding van het convent uit 1422 dateert en dat de zusters toen tot de derde orde van St. Franciscus behoorden. Vervolgens schetst zij de gebruikelijke fricties met het stadsbestuur dat herhaaldelijk hervormingen door wilde voeren en onroerend goed niet graag in de dode hand zag verdwijnen. Opvallend is de bepaling uit 1424 die meende dat de zusters te hard werkten, en dus het aantal linnen-weefgetouwen terugbracht, evenals de maximaal toegestane arbeidstijd. Wond het stadsbestuur zich alleen op over de ARBO-regels, of ook over de concurrentie die het convent de handwerkslieden in de stad aandeed? Van Vliet constateert in elk geval dat voor 'rust en ontspanning' in het drukke kloosterleven weinig tijd overbleef — maar dat was natuurlijk ook niet de bedoeling.